

Ndlela yo kuma Vuxokoxoko

**Pfhumba ro  
lwisana na ku**

**pfinyiwa**

**ka vamanana**

**TAC**  
TREATMENT ACTION CAMPAIGN



### **Ku Pfinyiwa na ku Dlayiwa ka Eudy Simelane**

**Hi siku ra 28 Mudyaxihi 2008, mutlangi wa bolo ya milenge ya xipanu xa vamanana xa Afrika Dzonga na museketeri wa timfanelo ta vanhu lava rhandzanaka va ri va rimbewu rin'we u pfinyiwile hi ntlawa wa vavanuna, a biwa no dlayiwa hi tihanyi edorobeni ra KwaThema, eSprings (eGauteng). Simelani u tlhaviwile hi mukwana ku ringana makume-mbirhintlhanu wa timbanga exikandzeni, exifuveni na le milengeni loko va nga se n'wi cukumeta a nga ambalanga enambyeni wa le kusuhi. Vavanuna va mune va khomiwile hi vugevenga lebyi. Un'wana wa vahehliwa u gweviwile makume-nharhumbirhi wa malembe hi Nyenyenyani 2009. Vavanuna va mbirhi va kumiwe va ri hava nandzu loko van'wani va ahluleriwa ku tshama e khotsweni ku ringana vutomi bya vona hinkwabyo hi nhweti ya Mzdati 2009.**

## **Xiyimo xa le henhla xa Vugevenga bya swa Masangu eMisaveni hinkwayo**

Ku tlula 36,190 wa milandzu yi vikiwile eMaphoriseni ya Afrika Dzonga exikarhi ka Dzivamusoko na N'wendzambahala 2007. Vunyingi bya vanhu lava nga pfinyiwa byi le hansi ka malembe ya khume-nhungu. Ku pfinyiwa wansati eka tisekondi ta makumembirhi-ntsevu tin'wana na tin'wana eAfrika Dzonga. Ku pimanyisiwa leswaku wansati wun'we eka vanharhu eAfrika Dzonga u ta pfinyiwa evuton'wini bya yena. Xiyimo lexi xibihe ku hundza matiko hinkwawo ya misava laya nga riki enyimpini.

Ku hundza kwalaho, mfumo wu pimanyeta leswaku wun'we eka nkaye wa vamanana u vika ku pfinyiwa ka yena emaphoriseni. Ku na swivangelo swo hambana-hambana leswi endlaka leswaku vamanana va nga viki ku pfinyiwa; leswi swi katsa ku chava leswaku swigevenga swi ta tivuyisela, ku nyuma, na ku va munhu a tiseketela eka swa timali hi munhu loyi a nga n'wi pfinya. 8.9% ntsena wa milandzu ya ku pfinya yi helela eku khotsiweni ka vappfinyi, leswi endlaka leswaku vanhu va heleriwa hi ku tshemba eka nawu kutani va nga viki milandzu. Vumbhoni byi komba leswaku swigwevo swa vappfinyi swi komile – kwalomu ka 15% wa vappfinyi va gweviwa ehansi ka malembe ya 10 lawa ya nga wona masungulo ya swigwevo ku ya hi nawu.

**TAC yi tlakusa rito ra yona  
hi ku seketela vahlaseriwa va  
swa masangu, vaseketeri na  
minhlangano leyi lwelaka ku  
herisiwa ka madzolonga laya  
yelanaka na rimbewu. TAC yi  
tinyiketele eku lwisaneni na vaendli  
va vugevenga, ku tisa vululami no  
tiyisisa leswaku vahlaseriwa va  
swa masangu va kuma nhlayiseko  
lowu lavekaka.**



[www.tac.org.za](http://www.tac.org.za)

## Milawu na Milandzu leyikulu:

- **Nawu wa Madzolonga ya le Makaya wa 1998** wu nyiketela mfumo eku heriseni ka madzolonga ya le makaya. Wu katsa mapapila yo sirhelela vaxanisiwa hi vahehliwa va madzolonga ya le makaya, wu tiyisisa nhlayiseko wa vaxanisiwa no endla leswaku ku pfinyiwa endzeni ka vukati swi va nandzu.
- **Nandzu wa 2002 wa Van Eeden na Holobye wa Vuhlayiseki na Nsirhelelo (SCA)** wu kume leswaku mfumo wu na ntirho wo vona leswaku vahleketeleriwa lava nga tlhelaka va endla milandzu yin'wana ya swa masangu va khomeletywa.
- **Nandzu wa 2005 wa K na Holobye wa Vuhlayiseki na Nsirhelelo (CC)** wu kume leswaku Holobye wa Vuhlayiseki na Nsirhelelo u na nadzu wa vutihlamuleri byo riha endzhaku ka loko maphorisa manharhu lawa a ya ri entirhweni ya pfinye wansati.
- **Nandzu wa 2005 wa S na Sikhipha (SCA)** wu tshinye muavanyisi hikwalaho kamavonelo ya yena yo seketela leswaku vavanuna va nga rivaleriwa milandzu ya ku pfinya loko vamanana va ambale hi ndlela leyi kokaka rinoko.
- **Pholisi ya Rixaka ya Vugevenga bya swa Masangu ya Ndzawulo ya Rihanyu (2005)** yi nyiketela mfumo eku nyikeni nhlayiseko wo hatlisa no hetiseka eka vaxanisiwa va vugevenga bya swa masangu

na ku tiyisisa leswaku vumbhoni bya ku hlaseriwa hi swa masangu byi hlengeletywa hi ndlela yo tshembeka no hetiseka. Yi katsa ku tiboha eka : 1) ku nyika switirhisiwa swo hlahluva timhaka ta ku pfinyiwa eka tindhawu hinkwato leti nyikaka vukorhokeri bya lava nga hlaseriwa hi swa masangu; 2) ku nyika vahlaseriwa vutshunguri bya antiretroviral na ti-antibiotics ta mavabyi laya tlulelaka hi swa masangu; 3) ku nyika nhlaneluvo wa HIV na vutshundzuxi endhaku ko hlaseriwa; 4) ku nyika ku pfuneka loku ringaneke ka xiyimo xa miehleketo eka vahlaseriwa; 5) ku tiyisisa leswaku maendlelo ya mahlengeletelo ya vumbhoni ya landzeleriwa.

- **Nawu wa Vugevenga bya swa Masangu wa 2007** wu hungute xiyimo laha matimu ya swa masangu ya vahlaseriwa va swa masangu ya nga amukeriwaka tanihi vumbhoni ehubyeni ya nawu. Wu ndlandlamuxe nhlamuselo yak u pfinya ku hundza eka ku "nghenisiwa ka xirha xa rimbewu ra xinuna eka xa xisati ku nga ri na mpfumelelo wa wansati" ku ya eka tinxaka to hambana-hambana ta ku nghenisiwa ka xirho xa rimbewu eka vaxisati na vaxinuna. Wu endla leswaku vahlaseriwa va swa masangu va fikelela mimirhi yo sivela ntlulelo endzhaku ko pfinyiwa (PEP). Wu vula leswaku loko muhlaseriwa a vika mhaka eka PEP yo karhi, a ku na xilaveko xa nomboro ya nadzu.

Milawu leyi endlweke hi mfumo na tikhotonkulu eAfrika Dzonga i ku hlula. Kambe YI FANELE KU HUMELERISIWA.

## Mapfumba laya nga hundza laya nga endliwa hi TAC na minhlangano leyi yi tirhisanaka na yona mayelana na milandzu ya ku pfinya

- Hi **Dzivamusoko 2003, Lorna Mlofana**, murhangeri wa TAC eKHayelitsha (Western Cape) u pfinyiwile exihambukelweni xa le xibini. U ve a dlayiwa hi mupfinyi wa yena na muhundzi hi ndlela loko wa kume leswaku u na HIV. Ku ve na ku macha loku nga endliwa hi vaakitiko hi ku kondleteriwa hi TAC. Swi teke ku fika hi Nyenyenyani 2006 ku va vahlaseri va gweviwa.
- Hi **Dzivamusoko 2005, Nandipha Makeke** u pfinyiwile no dlayiwa. Swi teke ku tlula makume-mbiri wa mintshamo ya khoto na kwalomu ka malembe mambirhi na hafu TAC yi ri karhi yi kondletela ku va va vona muhlaseri nandzu no n'wi gweva.
- Ku kumbeteriwa leswaku hi **Nhlangula 2005, Buyisiwe** u pfinyiwile hi ntlawa wa vavanuna va nhungu eTembisa, eGauteng. Xikan'wekan'we u vikerile maphorisa laha ku nga khomiwa nkombo wa vavanuna. Endzhaku ka ku va maphepha yo karhi ya nandzu lowu ya "nyamalarile" swi nga twisiseki, nandzu lowu wuwe wu suriwa hi Khotavuxika 2006. Handle ka ntirho lowu nga endliwa hi un'we wa vaseketeri va nkaye va Pfhumba, nandzu

lowu wu vuyiseriwe hi Hukuri 2006. Nandzu lowu wu tengiwile ekhoto hi Mawuwani 2007. Endzaku ka kuringana malembe ya mune, vavanuna vo ringana nkombo va kumiwe va ri ni nandzu. Va ahluriwe xikarhi ka khume nkombo na makume mbirhi wa malembe.

- Hi **Khotavuxika 2007, Nomthandazo Radebe la nga na khumehungu wa malembe nakona a nga xirho xa TAC** u pfinyiwe hi Sonwabo Mangcongosa eLusikisiki. Nandzu lowu wu teke ku fika Nyenyankulu 2009 ku va muhehliwa a voniwa nandzu.
- Hi siku ra **24 Nhlangula 2008, Sesethu Mcimeli**, wa nhungu wa malembe, u pfinyiwile hi wanuna wa malembe ya makhume-mbirhimune loko a ri karhi a ya ekaya. Vaseketeri va TAC va machile ku ya eMfuleni Police Station ku twarisa ku vilela ka vona va ri karhi va huwelela, "Vapfinyi va fanele ku susiwa exikarhi ka vanhu". Wanuna u khomiwile nakona nandzu wu yisiwile ekhoto. Hambiswiritano, hi 30 Dzivamusoko 2009, nandzu lowu wu lahleriwe ehandle hi khoto.

Hi fanele ku lwisana na ku nyumisiwa loku fambelanaka na vugevenga bya masangu leswaku vahlaseriwa votala va ta kota ku vika milandzu va nga nyumisiwi. Hi fanele ku lwela vululami bya vahlaseriwa eka madzolonga laya fambelanaka na rimbewu no sivela ku hlwela ka ku tengiwa ka milandzu leyi.

## TAC na vanakulobye va yona va humese xikombelo lexi:

1. Ku herisiwa ka ku xanisiwa ka vahlaseriwa va swa masangu hi maphorisa na vatirhi va khoto.
2. Ku simekiwa tindhawu ta vanhu lava nga na swirilo swa ku pfinyiwa to yelana na Simelela (eKHayelitsha) na Thuthuzela (eGugulethu).
3. Ku hatlisisiwa ku sunguriwa ka Tikhoto ta Milandzu ya swa Masangu.
4. Ku hlulukisiwa mfikelelo wa mimirhi ya ARV yo sivela ntlulelo endzhaku ko pfinyiwa na nhlayiseko wa rihanyu lowunene, ku katsa na vutsundzuxi bya vahlaseriwa na mindyangu ya vona loko swi fanerile.
5. Ku tlakusiwa mapfumba laya nyikaka vahlaseriwa va swa masangu matimba no lemukisa vanhu hi mhaka leyi.
6. Ku dyondzisiwa ka maphorisa hi swirhalanganya leswi langutaneke na vamanana lava vikaka milandzu.
7. Ku antswisa malavisiselo (ngopfu-ngopfu mahlengeletelo ya vumbhoni bya forensiki) ya timhaka ta ku pfinya.
8. Ku nyikiwaa tikhoto switirhisiwa swotala leswaku ku chuchisiwa ka vanhu ku ta hatlisisiwa no endliwa hi ndlela leyinene.
9. Ku nyikiwa switirhisiwa swa ximunhu na mali eka maphorisa (ku katsa tindhawu leti nyikaka vahlaseriwa matimba).
10. Ku tiyisisiwa leswaku vapfinyi na vadlayi va kuma swigwevo swo leha.
11. Ku hlanganisiwa vanhu leswaku ku herisiwa mintlawu ya vugevenga na vugevenga.
12. Ku tlakusiwa switirhisiwa swa vukorhokeri byo vuyiseriwa ka swigevenga evan'hwini.
13. Ku tiyisisiwa leswaku swigevenga swa kumiwa no khomiwa hi ku hatlisa.
14. Ku herisiwa ka ku va ntirho wa swa masangu wu nga ri enawini no herisa ku xanisiwa ka vatirhi va swa masangu hi maphorisa.
15. Ku sunguriwa mapfumba yo tiyisisa nhlayiseko wa swikolo.